

Євген НАХЛІК (Львів)

**ЗАЧИН ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО І МОВНА
СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ НА ЗЛАМІ ХVІІІ–ХІХ СТОЛІТЬ**
(слов'яноукраїнська, книжна українська, українська народна,
російська літературна мови)

Переходові на народну мову як літературну в українському письменстві кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. сприяв занепад у підросійській Україні (на Лівобережжі разом із Києвом) другої половини ХVІІІ ст. *двох різновидів староукраїнської літературної мови:*

“слов'яноруської”, або *слов'яноукраїнської* (значною мірою церковнослов'янської, але з українською народною вимовою слов'янських та спільноруських слів і – особливо у ХVІІІ ст. – з домішками українських слів і форм; це була така собі писемна “латина” для православного церковно-схоластичного світу, хоча в її традиційну культову форму вливався і світський зміст);

“простої”, або *книжної української* (первісно мови юридичних документів, яка проникла також у конфесійну, полемічну та художню літературу; ця штучна мова була макаронічною сумішшю церковнослов'янської мови з українськими словами, зокрема народними, а також іншомовними – латинізмами, германізмами та західнослов'янізмами, а починаючи від 1730-х рр. у ній частішали лексичні та граматичні русизми).

До занепаду цих двох мовних різновидів призвела імперська політика російського царизму та православної церкви, спрямована на рішуче російщення вищих, привілейованих верств української суспільності. Процес російщення підневільної України мав як примусовий, так і добровільний характер: він закріплювався царськими законодавчими актами й заохочувався наданням певних суспільних переваг та самої можливості робити кар'єру в Російській імперії тим, хто опанував російську мову.

Спочатку просту мову витіснила слов'яноруська, внаслідок указу Петра І 1720 р. про те, що в друкарнях Києво-Печерського та Чернігівського монастирів старі церковні книжки мають передруковуватися лише такою мовою, яка нічим не відрізняється од церковної мови великоросійських видань¹, а також унаслідок указів Синоду Російської православної церкви:

¹ “[...] Вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатают. А и оные церковные старые книги, для совершенного согласия с великороссийскими, с такими же церковными книгами справливать, прежде печати, с теми великороссийскими печатми, дабы никакой розни и особого наречия во оных не было”. Див. *Лизанчук В. В.* Навічно кайдани кували: Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. – Львів, 1995. – С. 53.

1721 р. (про надсилання раніше виданих книжок із цих друкарень у Синодальну контору для виправлення їх та завірення клеймом цензора і про заборону друкувати книжки без веління Синоду);

1724 р. (про накладення штрафу на архімандрита Києво-Печерської лаври за надрукування церковної книги “Тріюдь” із розбіжностями проти російського видання, а також – за таку ж провину – на Чернігівську друкарню);

1726 р. (з вимогою весь правопис церковних книжок у буквах і наголосі зробити відповідним до російських друків і жодних церковних книжок, крім видаваних у Санкт-Петербурзькій та Московській друкарнях, без відома Синоду не випускати);

1769 р. (про заборону Києво-Печерській Лаврі друкувати і використовувати українські букварі та заміну українських книжок по церквах російськими).

Підлягаючи такій імперській політиці Російської держави і церкви, єпископ білгородський і обоянський Йоасаф Горленко вилучав із церков епархії богослужбові книжки львівського друку, а згодом преосвященний Володимир Ужинський навіть розпорядився потопити їх у Сіверському Дінці².

Позаяк окремі книжки й далі виходили без дозволу петербурзької духовної цензури, синодальними указами 1766 і 1775 рр. Києво-Печерській та Чернігівській друкарням знову було рішуче наказано передруковувати слово в слово лише останні видання Московської друкарні, а для перевидання власних книжок надсилати виправлені тексти на розгляд Синоду; 1786 р. зобов’язано київського митрополита Самуїла Миславського контролювати Лаврську друкарню, щоб не було ніякої різниці з московськими виданнями. Внаслідок цього церковна література в підросійській Україні видавалася вже слов’яноруською мовою. Ба більше, царський указ 1729 р. зобов’язував переписати з книжної української на російську всі державні постанови й розпорядження, а царський указ 1740 р. запроваджував російську мову в справочинстві Гетьманщини. Проста мова перестала бути в Лівобережній Україні та Києві мовою друкованого тексту і ще лишалася вжитку на Правобережній Україні, поки та перебувала у складі Польщі, тобто практично до кінця XVIII ст. Простою мовою тут видавалися греко-католицькі книжки релігійного змісту для простолюду³. Ще довше – протягом XIX ст. – проста мова (у вигляді так званого язичія) функціонувала в Галичині, яка внаслідок першого поділу Польщі (1772) опинилася під Австрією, а також у Підкарпатській Русі й на Буковині, які також належали до імперії Габсбургів.

1784 року Катерина II наказала правити службу Божу по всіх православних церквах імперії російською (русифікованою церковнослов’янською) мовою. Того ж року, виконуючи розпорядження петербурзького Синоду, київський митрополит Самуїл Миславський звелів, щоб у всіх церквах священнослужителі читали молитви та правили службу Божу “голосом, свойственным российскому наречию”. Відтак архієпископ на українсько-російському помеж’ї Феоктист Мочульський забороняв священникам вимовляти під час виконання церковних обов’язків *ы, и*

² Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754): Материалы для биографии, собранные и изданные Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1909. – Т. 1. – Ч. 3. – С. 594, 596.

³ *Житецкий П.* “Энеида” Котляревского и древнейший список её в связи с обзором малорусской литературы XVIII века. – Київ, 1900. – С. 56–69.

та *ять* “несообразно великороссийскому выговору”⁴. Другої половини XVIII ст. слов’яноукраїнська мова в Києво-Могилянській академії та у вжитку вищого українського православного духовництва поступово переводилася на російську вимову і вбирала російські лексичні та граматичні елементи (ними рясніють і твори Григорія Сковороди), чим, фактично, готувався ґрунт для заміни цієї книжної мови тогочасною російською літературною. Освічені українці у приватному листуванні, мемуарах та історичних хроніках переходили на російську мову⁵. Починаючи від 60-х років XVIII ст., до нас не дійшло жодного історичного твору, написаного книжною українською (простою) мовою⁶.

У грамоті імператриці Анни Іоанівни з нагоди відкриття Харківського колеґіуму 1731 р. приписувалося викладати в ньому “на собственном российском языке”. Тож відповідна інструкція архієпископа Самуїла Миславського, який під тиском царського уряду й Синоду провадив російщення церковно-релігійного життя Київської митрополії, наставляла насаджувати у Харківському колеґіумі “общеупотребительный язык”⁷. 1748 р. Синод розпорядився запровадити в Києво-Могилянській академії та всіх українських школах викладання російської мови. Згідно з указом Катерини II 1763 р. про заборону викладати українською мовою в Києво-Могилянській академії, у навчальний процес почала запроваджуватися російська мова. 1784 р. Синод наказав київському митрополитові карати студентів та звільняти викладачів академії за вживання “сільського діалекту”, тобто книжної української мови, а наступного року – негайно запровадити в цьому закладі систему навчання, узаконену для всієї імперії. Внаслідок цього, академію у 1780-х рр. було переведено на російську мову викладання. Здійснене на кшталт російських вищих духовних шкіл реформування академії призвело до того, що розвиток слов’яноукраїнської мови в ній припинився.

За наказом Катерини II, 1784 р. в усіх школах України запроваджено російську мову. Щоправда, на початку XIX ст. на Лівобережжі й далі існували народні “дяківські” школи, утримувані коштом батьків, але їх кількість проти другої половини XVIII ст. значно зменшилася через витіснення їх новими російськими початковими школами. А згідно зі шкільним статутом, який запровадило Міністерство народної освіти 1804 р., навчання українською мовою в Російській імперії було взагалі заборонено⁸.

Отже, за висновком Павла Житецького, два різновиди української літературної мови – слов’яноукраїнська і книжна українська – повинні були зникнути в загальноімперському зросійщеному потоці літературного руху, що його

⁴ *Лебедев А.* Феоктист Мочульский, архиепископ Белгородский (1787–1799 г.) и Курский (1799–1819 г.). – Харьков, 1896. – С. 25.

⁵ *Житецкий П.* “Энеида” Котляревского и древнейший список её... – С. 14, 38, 39, 55.

⁶ Згідно з пошуками, що їх провів іще П. Житецький: Там же. – С. 84.

⁷ [*Миславский С.*] Инструкция Харьковского училищного Коллегиума ректору и богословия учителю Иову да префекту и философии учителю харьковскому протоиерею Михаилу Шванскому с учителями о том, как и чему именно в оном Коллегиуме учить // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Октябрь / Декабрь. – С. 60–90.

⁸ Див., зокрема: *Лизанчук В. В.* Навічно кайдани кували... – С. 52–79.

започаткував Петро Великий⁹. Ці мови збереглися у ХІХ ст. лише в Галичині, на Буковині та Підкарпатській Русі, де їх не забороняли.

Тож за часів, коли почав вправлятися у складанні віршів Іван Котляревський, перед ним відкрилося два шляхи: або писати українською народною мовою, себто живою, розмовною, за якою до того ж стояла багата фольклорна традиція, а також часткова апробація в низьких жанрах попередньої літератури, або послуговуватися російською літературною мовою, якою друкувалася тодішня світська преса і на яку, внаслідок насильницьких заходів царизму, переходили вищі верстви української суспільності. Цими двома шляхами він і пішов у своїй довголітній літературній діяльності: спочатку першим, звичнішим для нього, а потім пробував іти також другим.

У ранній статті “Розмова про бароко” (1943), побудованій у формі дискусійного діалогу, Іван Лисяк-Рудницький піддав сумніву загальноприйнятту схвальну оцінку літературного зачину Котляревського, зауваживши: “Що більше думаю про те, то частіше прокидається в мені сумнів, чи небіжчик Іван Котляревський зробив таку велику послугу українській літературі. Була в нас до другої половини 18 століття вироблена літературна мова з устійненими традиціями. Ця мова спиралась на церковнослов’янщину та відбігала досить далеко, це правда, від поточної мови. Але біди тут не було ніякої. Чи не краще було відсвіжити книжну мову, впровадивши до неї поступово живі розмовні елементи, як це в себе зробили москалі? Раптовий перехід до народної мови означав розрив з великою культурною традицією, добровільне зречення багатой спадщини нашого бароко”¹⁰.

Очевидно, мова йде про книжну українську (просту) мову. Проте робити такі закиди Котляревському та його послідовникам означає зовсім не розуміти тієї культурно-історичної ситуації, яка склалася в Україні на зламі ХVІІІ–ХІХ ст. (як підросійській, так і підавстрійській). Книжну українську мову усунули з літературного вжитку не наші поети, які заповзялися писати народною мовою, а русифікаційні заходи царизму, що замінили так звану просту мову російською літературною (для світських потреб), як і замінили слов’яноукраїнську – на слов’яноруську в російському варіанті (для церковного вжитку). Зі зникненням носіїв українських штучних мов зникла й потреба звертатись до них. За таких обставин новим українським письменникам не залишалося нічого іншого, як послуговуватися живими мовами, що мали численних носіїв: російською

⁹ *Лизанчук В. В.* Навічно кайдани кували... – С. 128. Див. також: *Плющ П. П.* Історія української літературної мови. – Київ, 1971. – С. 238–253; *Русанівський В. М.* Староукраїнська літературна мова // Українська мова: Енциклопедія. – Київ, 2000. – С. 593–596.

¹⁰ *Лисяк-Рудницький І.* Розмова про бароко // *Його ж.* Історичні есе: В 2 т. – Київ, 1994. – Т. 1. – С. 63. Цю ревізійніську думку автор повторив у статті 1951 р.: “Для культурного загалу все, що старше від Котляревського, фактично лежить потойбіч інтелектуального горизонту. Либонь, навіть наша сучасна літературна мова – це шойно продукт 19 ст. На відміну від росіян, що розвиток їхньої модерної літературної мови відбувся через влиття народних мовних елементів в церковнослов’янські рамки, успадковані від попередньої доби, – батьки українського т. зв. “літературного відродження” свідомо сперли книжну мову виключно на розмовну бесіду сільського люду Подніпров’я. Вислідом цього було, м. ін., те, що ми загубили вироблену в попередніх віках українську наукову термінологію (юридичну, політичну, богословсько-філософську) [...]”. Див. *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу й нації (Методологічні завваги) // Там само. – С. 20.

літературною (для входження в загальноімперський літературний процес) або/та українською народною (для вираження буття рідного народу). Не І. Котляревський відкинув книжну українську мову – на час його травестування “Енеїди” (починаючи від 1790-х рр.) вона вже практично зникла, точніше, була усунута з активного вжитку в підросійській Україні. Він застав лише уламки тієї простої мови, над якими й насміхався в поемі та у драмі “Наталка Полтавка” (відтворюючи канцелярську мову Возного).

За тодішніх суспільно-політичних обставин українська нація, зросійщена еліта якої розбудовувала російську культуру й літературну мову, могла опертися хіба що на народ, його культуру, фольклор, де зберігалася національна мовно-культурна ідентичність, а не продовжувати плекати вже мертву книжну мову, вкраплюючи в неї елементи народної. Таке можливе було б хіба що тоді, коли б Україна мала свою державність або хоча б адміністративно-культурну автономію. Показово, що влиття українських народних, а також – і то більшою мірою – російських слів, виразів та зворотів у старокнижну мову зробив Григорій Сковорода, утворивши власну своєрідну, ледь чи не індивідуальну літературну мову, але його зачин в українській літературі не прижився – химерне перемішування елементів різних мов (своєрідного суржик) виявилось непридатним для літературного вжитку через неможливість унормувати таку стихійну суміш (суржик, хоча й досить живучий у побутовому мовленні, не надається до нормативного функціонування).

В умовах перебування в єдиній імперії розбудовувати українську літературну мову на основі старокнижної із поступовим влиттям у неї народних лексичних і стилістичних елементів не мало перспективи, бо загрожувало злиттям, урешті-решт, із панівною російською літературною мовою, близькою саме через те, що вона поставала на основі впровадження у церковнослов'янщину іншої народної мови – російської (так, зрештою, сталося в Галицькій та Підкарпатській Русі, де тутешнє язичіє як суміш церковнослов'янської мови з місцевими діалектами та щораз частіше вживаними русизмами поступилося місцем у москвофільській писемності російській літературній мові). Тож для окремішнього формування й розвитку української літературної мови потрібно було якомога більше відрізнити її від російської, а це можна було зробити шляхом щонайширшого вживання народної мови, розмовної та фольклорної.

У становленні нової української літератури й формуванні сучасної української літературної мови відбувався інший, навіть протилежний процес, якщо порівнювати з російською писемністю: спочатку літературна мова вироблялася суто на основі народної, а потім до народної мови як літературної вкраплювалися лексичні елементи староукраїнської літературної мови попередніх століть, зокрема церковнослов'янзми (у Шевченка й особливо пізнього Куліша¹¹).

¹¹ *Нахлік С.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. – Київ, 2007. – Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – С. 384, 386–388.